

Müüt 3. *Vene Õigeusu Kirik loodi Stalini poolt Teise maailmasõja ajal mõjutusvahendina ning seda ei ole kunagi käsitletud puhtalt religioosse organisatsioonina. Loomulikult tegeleb see ka usulise tegevusega.*

See on väga levinud arvamus, millel on rohkem või vähem radikaalsed versioonid. Üks neist põhineb veendumusel, et Venemaa Õigeusu Kirik, mis taastas patriarhaadi 1917. aastal, likvideeriti enamlaste poolt ning selle asemel lõi Stalin 1943. aastal sarnase nimega uue organisatsiooni – Vene Õigeusu Kiriku – poliitilise mõjutamise vahendina ja usulise ressursi ärakasutamiseks.

Piisab kainest pilgust Vene Õigeusu Kiriku XX sajandi ajaloole (dokumentide kogumikke on viimase 30 aasta jooksul avaldatud külluses), et veenduda selle väite ekslikkuses – kõik oli palju keerulisem ja traagilisem. Kui enamlased üldse mingi kirikustruktuuri kujunemisele kaasa aitasid, siis puudutas see vaid uuenduslikku kirikulõhet. Kuigi ka sel juhul on õigem rääkida mitte struktuuri loomisest, vaid selle toetamisest. Ja mis on oluline kiriku-riigi suhete mõistmiseks läbi aegade: vaatamata sellele, et Moskva Patriarhaadi kogudustelt võeti ära kõige uhkema kirikuhooned ja anti need uuendusmeelsetele; vaatamata sellele, et kanoonilise Kiriku vaimulikke ja aktiivseid ilmikuid füüsiliselt hävitati, samas kui uuendusmeelsed elasid murelt; vaatamata sellele, et Konstantinoopoli Patriarh Grigorios VII toetas uuenduslikku kirikulõhet, tunnustades selle juhtorganeid, ning andis 1924. aastal välja kanooniliselt tühise määruse püha Patriarh Tihhoni kõrvaldamiseks Kiriku juhtimisest – oli nõukogude võim sunnitud järk-järgult loobuma uuendusliku projekti toetamisest väga lihtsal põhjusel: õigeusklik rahvas "hääletas jalgadega". Uhked uuendusmeelsete katedraalid seisisid tühjalt, samas kui püha Patriarh Tihhonile alluvad kirikud olid rahvast täis.

Vene Õigeusu Kiriku XX sajandi ajalugu on täis märtrite ja usukannatajate sangarluslikkust, kuid ei tohi sulgeda silmi ka nende faktide ees, mis teda sugugi ei ilusta. Neid ei tule liialdada ega ole mõistlik neile ülemäära tähelepanu pöörata, kuid neid ei saa ka ignoreerida, kui soovime omada objektiivset ettekujutust Moskva Patriarhaadi sündmustest ja protsessidest nõukogude ajastul, sealhulgas tehtud vigadest, et neid ise mitte korrata.

Kahtlemata pole mingit alust rääkida Vene Õigeusu Kiriku asutamisest Stalini poolt 1943. aastal. VÕK-i legaliseerimine (mitte asutamine) NSVL-is toimus palju varem, juba 1927. aastal, metropoliit Sergiuse (Stragorodski) ja nõukogude võimu vahelise kompromissi tulemusena. Metropoliit Sergius asendas sel hetkel Patriarhi trooni Hoidjat piiskopmärtrit metropoliit Peetrit (Poljanski), kes viibis vangistuses. Viimane oli pärast püha Patriarh Tihhoni surma 1925. aastal pikka aega püüdnud saavutada kõrgeimate kirikuvalitsusorganite registreerimist, kuid tulutult. Läbirääkimised takerdusid metropoliit Peetri keeldumisse lubada GPU sekkumist Kiriku kaadripoliitikasse. Lõpuks ta vahistati ning metropoliit Sergius (Stragorodski), olles esimene kolmest metropoliit Peetri poolt määratud asetäitjast, koondas enda kätte võimu, mis poleks sobinud isegi Patriarhile.

Algul jätkas ta oma eelkäija poliitikat ning selle seaduspärase tulemusena vahistati ta 1926. aasta lõpus samuti. Kolm kuud hiljem, 1927. aasta märtsis, vabastati ta ning sai kohe loa elada Moskvast. Veel kahe kuu pärast sai ta NKVD administratiivosakonnalt ametliku tõendi, mis lubas Moskvast tema poolt kutsutud piiskoppide alalise nõupidamise tegevust, mis registreeriti võimude poolt kui "Ajutine Patriarhi Sinod". Pärast seda algas piiskopkondade valitsuste registreerimine üle kogu riigi.

Metropoliit Sergius lootis kahtlemata, et tema tegevus tuleb Kirikule kasuks ning kui mitte ei lõpeta, siis vähemalt piirab oluliselt kirikuvastaste repressioonide ulatust. Selle kirikupoliitilise joone raames andis ta sama aasta juulis välja nn "Deklaratsiooni", milles muuhulgas öeldi: "Me tahame olla õigeusklikud ja samal ajal tunnistada Nõukogude Liitu oma tsiviilkodumaana, kelle rõõmud ja õnnestumised on ka meie rõõmud ja õnnestumised ning kelle ebaõnnestumised – meie ebaõnnestumised". Arvestades vaimulikkonna ja aktiivsete ilmikute füüsilist hävitamist ning "tsiviilkodumaa" võimude poolset õigeusu pühapaikade rüüstamist ja rüvetamist, tajuti "Deklaratsiooni" õigustatult kui küünilist mõnitamist ja usust taganemist.

See piiskopkondadesse saadetud dokument tekitas kiriklikes ringkondades proteste. „Deklaratsiooni” saadeti massiliselt tagasi. Piiskoppide seas levis veendumus, et metropoliit Sergius otsustas allutada Kiriku tegevuse GPU organitele. Nagu kirjutab Peterburi Vaimuliku Akadeemia kirikuloo õppetooli juhataja ülempreester Georgi Mitrofanov: „Seda veendumust toetasid asjaolud, et juba esimeste kuude jooksul pärast oma vabastamist viis metropoliit Sergius välise sekkumise toel ümber ligikaudu 40 piiskoppi ning tõi „Ajutisse Patriarhi Sinodisse” selliseid GPU-ga seotud ülemhingeekarjased nagu Tveri metropoliit Serafim (Aleksandrov)”.

Me ei hakka süvenema Kirikus sel pinnal tekkinud lõhenemise üksikasjadesse, märgime vaid, et metropoliit Sergiuse "Deklaratsioon", selle asemel et tema lootuste kohaselt vaigistada jumalavaenuliku võimu raevukust, muutus hoopis omamoodi lojaalsustestiks: NKVD töötajad küsisid piiskoppidelt, kuidas nad sellesse dokumenti suhtuvad, ning kui vastus oli eitav, järgnes vahistamine.

Nagu kirjutab ülempreester Georgi Mitrofanov: "Metropoliit Sergiuse lootused, et tema poolt tehtud niivõrd oluliste järeleandmistega hinnaga saavutatud Moskva Patriarhaadi legaliseerimine toob kaasa kirikuvastaste repressioonide nõrgenemise, osutusid asjatuteks". Repressioonid puhkesid peagi uue jõuga. Ainuüksi aastatel 1929–1934. a likvideeriti kõik kloostrid ning represseeriti 40000 vaimulikku ja munku, kellest umbes 5000 lasti maha. 1939. aastaks oli NSVL-is vabaduses ainult 4 piiskoppi.

Kui sõda algas, mõistis Stalin, et ta ei saa loota üksnes kommunistlikule ideoloogiale ja selle propageerijatele, ning et Vene Õigeusu Kirik on väärtuslik ressurss patriootliku vaimu tõstmiseks. Ei, tagakiusamine ei lõppenud. Vaimulikke vangistati ja lasti maha endiselt, kuigi väiksemas ulatuses, ning kirikuvastasesse poliitikasse tehti mõningaid korrektiive. Ajaleht "Bezbozhnik" ("Jumalatu", tiraažiga pool miljonit) ja samanimeline ajakiri ilmusid viimast korda 20. juulil 1941. a.

Mis siis tegelikult 1943. aastal toimus? Kindlasti mitte Vene Õigeusu Kiriku asutamine. Kirik oli selleks ajaks juba ammu institutsionaalselt vormistatud ning selle juhtimissüsteem oli jõudnud kohaneda eksisteerimisega totalitaarses jumalavaenulikus riigis. Toimus see, et 4. septembril 1943. a kohtus J. Stalin, kelle juures viibisid tema asetäitja Rahvakomissaride Nõukogus V. Molotov, NKGB juht V. Merkulov ja tulevane Vene Õigeusu Kiriku "hooldaja" NKGB polkovnik G. Karpov, kolme VÕK-i metropoliidiga – Sergiusega (Stragorodski), Aleksiusiega (Simanski) ja Nikolaiga (Jaruševitš). Selle kohtumise käigus kuulutas ta sisuliselt ametlikult välja uue kirikupoliitika, mida iseloomustas nüüdsest kursi muutus Õigeusu Kiriku likvideerimiselt selle piiratud toetamisele riigi sise- ja välispoliitika huvides. Selle kohtumise ajal tegi just Stalin ettepaneku avada vaimulikud seminarid ja akadeemiad, küünlavabrikud, trükikoda, hakata välja andma kirikuajakirja jms, ning mis peamine, andis loa kokku kutsuda Kohaliku Kirikukogu Patriarhi ja Püha Sinodi valimiseks.

See tähendab, et ta ei asutanud midagi, vaid leevendas seniseid piiranguid. Ainus, mis pärast seda kohtumist asutati, oli NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures tegutsev Vene Õigeusu Kiriku Asjade Nõukogu.

Kas aga eeltoodu ei tõesta, et Vene Õigeusu Kirik on siiski, kui mitte Stalini poolt asutatud organisatsioon, siis vähemalt mõjutusvahendiks muudetud institutsioon, mis tegeleb usulise tegevusega "ka", justkui silmakirjaks? Millest loogiliselt järeldub, et usuühingutele ettenähtud õigused ja vabadused ei laiene tema struktuuridele, sealhulgas ka autonoomsetele nagu näiteks EKÕK.

Ei, ei tõesta ega järeldu.

Üldjuhul on iga riik kõigil aegadel, pärast kristluse legaliseerimist IV sajandil, püüdnud Kirikut oma huvides ära kasutada. Meie jaoks on kõige ilmekamaks näiteks mittekanoonilise sinodaalse süsteemi kehtestamine Vene impeeriumis aastatel 1721–1917. a, kui Õigeusu Katoolse Kreeka-Venemaa Kiriku juhtkond oli lõimitud riigiparaati ning allus vahetult keisrile.

Kuid kui väidetakse, et Peeter I reformiga muudeti Vene Kirik "õigeusu tunnistuse ametkonnaks", tehakse tõsine viga. Sellele tasemele ei alandatud mitte Kirikut kui sellist, vaid tema juhtkonda (ranges mõttes ei olnud "õigeusu tunnistuse ametkonnas" isegi mitte Vene Kiriku juhtkond, see tähendab mitte Pühim Valitsev Sinod, vaid ülemprokuratuuri süsteem, mis teostas keisri nimel järelevalvet Sinodi töö üle). Kirik oli piiratud oma vabaduses – sealhulgas ka oma sisemises elus, kuid tema olemus ei olnud radikaalselt moonutatud ega hävitatud. Sinodaalne reform tekitas rikkumisi tema kanoonilises juhtimises, mõjutas kiriklikku eneseteadvust, kuid ei saanud siiski alfaks ja omegaks Kiriku täiusele.

Samamoodi ka nõukogude ajastul: radikaalselt sekulaarne riik kontrollis kiriklikke protsesse, suunas neid mõnikord, sekkus kaadripoliitikasse, piiras kirikuelu kirikuseinte ja "kultuse läbiviimisega", keelates kohati isegi jutlustamise kirikutes, rääkimata kirikute sulgemisest, rüvetamisest ja hävitamisest, kuid ta ei suutnud enda alla painutada kõigi ja igaühe vaimulikku elu. Ja isegi need, kes andsid kirjaliku "nõusoleku vabatahtlikult osutada abi KGB organitele kodumaa julgeoleku kaitsel", kasutasid sageli oma sidemeid, et võimaluse korral kaitsta Kiriku huve, seistes vaimulikkonna eest ning päästes kirikuid ja kloostreid sulgemisest. Moskva Patriarhaat ei muutunud kunagi riigi ripatsiks, ükskõik kui palju julgeolekuteenistused teda oma agentidega ka ei täitnud. Nagu märkis ülempreester Georgi Mitrofanov: "Kirik ei ole sünonüümne oma juhtimisorganitega."

Võimukandjate parasiteerimine Kiriku najal ning mõnede kiriklike kõneisikute vastav silmakirjalik kristlike väärtuste moonutamine viib paratamatult paljud inimesed kiusatusse.

Kui Stalin ja tema lähikond, korrigeerides (mitte tühistades) poliitilist usuvastast kurssi, mõistsid Vene Õigeusu Kirikut kui mõjutusvahendit, mis muuhulgas "ka" usulise tegevusega tegeleb, ei tähenda see, et Kirik selline oli või on tänaseni. Kujundada oma suhtumist Vene Õigeusu Kirikusse tervikuna ja kõigisse tema kanoonilisse struktuuridesse vahet tegemata, lähtudes NKVD-MGB-KGB seisukohtadest – see pole midagi muud kui Lenini-Stalini töö jätkamine selle vastu võitlemise sildi all. Kas pole just selles tegelik oht meie riigi julgeolekule?..